

що прийнято називати *культурою мови (мовлення)*, не має окремого мовного матеріалу, послуговується теорією і практикою всіх інших розділів науки про мову (фонетики, лексикології, фразеології, граматики і стилістики). Спілкуючись, людина змінюється, відмовляється від певних звичок у власній поведінці, передусім у мовленнєвій, бо по-різному сказане навіть те ж саме слово неоднаково впливає на співрозмовників, неоднозначно налаштовує їх. Вихована людина прагне сформулювати в собі не будь-які, а тільки соціально й етично позитивні мовленнєві навички, бо лише ними формується позитивність у спілкуванні однієї особи з іншою (іншими).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудик П.С. Стилістика української мови. Навч. видання «Академія». – К.: 2005. – 368 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. – 1999. – 686 с.
3. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Сидоренко О.М. Стилістика української мови. – К.: Вища школа. – 2003. – 428 с.
4. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. – М.: Высшая школа. – 1963. – 356 с.
5. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Вид-во «Советская энциклопедия». – 1979. – 432 с.
6. Про культуру мови. К.: Наукова думка. – 1964. – 280 с.
7. Словник української мови. В 11-томах. – К.: Наукова думка. – 1970-1980.
8. Українська мова. Енциклопедія. – Вид. третє, зі змінами і доповненнями. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 2007. – 854 с.

Н. І. Бойко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПОКАЗНИКИ ЕКСПРЕСИВНОСТІ СЛОВА

Розмежовано формальні ознаки та неформальні показники експресивності лексичних одиниць, з'ясовано механізми формування експресивної семантики лексичних одиниць. Установлено залежність семантики експресивного слова від контексту.

Проблема репрезентації лексичної експресивності знайшла відображення в працях як вітчизняних (І.Є.Грицотенко, С.Я.Єрмоленко, В.С.Калашник, М.П.Кочерган, А.К.Мойсієнко, Н.М.Сологуб, Л.О.Ставицька, В.А.Чабаненко та ін.), так і зарубіжних (Є.М.Верещакін, В.Г.Костомаров, М.Г.Комлев, В.М.Телія, Н.О.Лук'янова, В.І.Шаховський та ін.) учених.

Питання лексичної експресивності безпосередньо пов'язані зі співвідношенням плану змісту і плану форми (позначуваного і позначального), оскільки почуттєві інтенції, емотивні плани спроможні передавати як слова-знаки, так і слова-значення. Відношення позначуваного і позначального пов'язані з номінацією, яка ґрунтується на взаємозв'язках між лексичною одиницею (знаком, позначальним) і реальним денотатом (позначуваним). У зв'язку із цим видається досить суттєвим з'ясування характеру відношень між позначальним і позначуваним конкретних експресивних лексичних одиниць, зважаючи на те, що більшість експресивів мають свою внутрішню (семантичну) специфіку, яка певним чином повинна виявлятися також у відповідних формальних показниках.

Між позначуваним і позначальним виявлені відношення двох видів: 1) експресивної відповідності (узгодження) і 2) експресивної невідповідності (суперечності, протиріччя, неузгодження) [3, с.83]. За умови узгодження експресивному змістові лексичної одиниці (позначуваному) відповідає експресивна форма (знак, позначальне). Звуковий склад має одну чи кілька рис (ознак, показників), на основі яких конкретну лексичну одиницю або її лексико-семантичний варіант кваліфіковано та сприйнято мовцем як експресивний факт не лише за своїм змістом, а й за формою, тобто експресивність певним чином має виявлятися матеріально та мотивуватися. Як зазначалося, таке мотивування експресивної семантики лексичних одиниць буває кількох типів: 1) фонетична мотивація – *буркотати, варнякати, стююкати, мимрити* та ін.; 2) морфологічна (афіксальна) – *звісточка, хмаринька, травиченька, коханячко, чепурушечка, рівнесенький, спатоньки, торбега, дівчисько* та ін.; 3) власне лексична – *сірість, писанина, підліпайло, ішачити* та ін.; 4) семантична: *дзита* – перен. дуже швидка в рухах, вертлява людина; *еквілібрист* – перен., ірон. надзвичайно кмітлива, хитра, спритна людина; *перекотиполе* – перен. той, хто постійно переходить, переїздить із місця на місце або не має визначеного в житті місця; *півень* – перен. задержувата й запальна людина; *дундук* – 2 перен. тупа, неповоротка людина; *жовторотий (жовтодзьобий)* – перен. молодий, без життєвого досвіду; 5) роль мотиватора часто виконує яскрава внутрішня форма – *низькопоклонник, горлохват, зірвіголова, тонкослізка, славолюб, гріховодник* та ін. Четвертий тип мотивації експресивного значення осмислюється через теорію семантичної структури слова: “Вияв взаємної мотивованості різних понять починається в середині семантичної структури окремої лексичної одиниці як носія багатьох семем” [7, с.65].

Названі показники-мотиватори лексичної експресивності характеризують її передусім як категорію мовну (статичну), проте в мовленнєво-функціональному (динамічному) статусі, у конкретних комунікативних актах (умовах) ця категорія, крім типових, узвичаєних засобів, залучає всі можливі механізми, які забезпечують експресивізацію системно нейтральних лексем і дозволяють кваліфікувати їх як конотативно марковані. Розмежування системних (мовних) і контекстуальних (мовленнєвих) експресивів передбачає й поділ засобів вираження двох різновидів експресивності. За допомогою: 1) маркерів експресивності, або формальних показників експресивних значень і 2) неформальних показників експресивності.

До значущих неформальних показників експресивності лексичних одиниць належать лексико-семантичні маркери експресивності слова. Серед лексико-семантичних ознак експресивності виділяємо похідну основу та передусім її найважливішу частину – корінь. Похідні основи підлягають структурному членуванню та встановленню їхніх семантичних мотиваторів. Функцію семантичного мотиватора О.О.Потебня розкривав через внутрішню форму слова: “у низці однокореневих слів, які послідовно впливають одне з іншого, кожне попереднє можна назвати внутрішньою

формою наступного (“образом образу”) [6, с.115]. Існує кілька різновидів мотивування похідних основ: 1) експресивні лексеми, що утворилися внаслідок поєднання експресивної основи з нейтральним чи експресивним (переважно аугментативно-пейоративним) суфіксом: *скиглій, цатице, блазновати, лакействувати, лизоблюдничатти*. У таких словах функцію маркера експресивності виконує передусім лексичне значення твірної основи. Суфікси суб'єктивної оцінки несуть значно менший експресивний заряд і дещо навіть нейтралізуються на тлі яскравішої експресивної основи (кореня). Подібні явища В.М.Телія кваліфікує як поєднання, своєрідне комбінування тропоморфного й словотвірного способів вираження експресивного забарвлення [8, с.71].

Значущість експресивного суфікса виявляється у зіставленні слів, у яких він приєднується до нейтральної основи (кореня) і виступає окремим показником експресивності (*бородач, говорун, губань, гордяк, горлай, горлань, горлопан, горлати* – порушувати порядок; *викрикувати, галасувати*), із тими лексичними одиницями, яким властиве поєднання експресивної основи (кореня) з експресивним суфіксом (*брехач, белькотун, вередій, верескун, мордань, пошляк*). В останніх дериватах маркером експресивності є основа слова (корінь і суфікс). Щодо оцінного значення похідних експресивів слід зазначити: суфікс може змінювати нейтральну чи позитивну оцінку основи на негативну (1) – частіше й негативну на позитивну (2) – рідше: 1) *поезійка, темка, проблемка, титик, характерець, ідейка*, 2) *бідонька, брехенька, війнонька, воріженьки, бісик, бісеня, чорттик, чортеня, тичка* (від пика), *досадонька, журбонька, наругонька, невольенька, негодонька, мордатенький* та ін.

Окремі похідні лексеми, наприклад, *війнонька, вороженьки (воріженьки), смертонька, зрадонька, бідонька* тощо кваліфікуються або як оказіональні, але „цілком допустимі в окремих стилях літературного мовлення” (*моречко, зливонька, мрієчка*), або як такі, що вже перейшли „межі принагідного вживання” і стали фіксуватися сучасними словниками (*смертонька*) [7, с. 54].

Склад семних компонентів твірних основ, які поєднуються з експресивними афіксами, відповідає потребам емотивно-оцінної номінації. У комунікативній практиці похідні лексеми вживаються для експресивного називання осіб (*козаченько, козарлюга*), тварин (*ягнятчко, зміюка*), рослин (*волошечка, будячице*), предметів (*дзеркальце, возице*), часових та просторових понять (*ранесенький, красчок*), явищ природи (*вітерець, вітроган*), якісних оцінок (*дорогесенький*), інтенсифікованих дій (*розгулятися*) тощо.

Функцію лексико-семантичного показника експресивності може виконувати похідна метафорична основа, яка тісно пов'язана з метафоричним образом твірної основи. Спостерігається модифікація образу через використання наявної метафоричної лексеми як своєрідної бази творення нових експресивів, як правило, від основ іменників: *ангелП* – *ангельський* (ласкавий, покірливий, ніжний, добрий), *ведмідьП* – *ведмедачий, ведмежий* (який певними рисами нагадує ведмеда або щось властиве йому), *таваП* – *тавити* (бути неуважним, нерозторопним), *глевтякП* – *глевтякуватий* (неповороткий), *гадюкаП* – *гадючий* (небезпечний, віроломний), *лицарП* – *лицарський* (вихований, підкреслено чемний), *зміяП* – *зміїний* (злий, підступний, ворожий), *зміїтися, їжакП* – *їжитися* (бундючитися), *наїжачитися* (внутрішньо напружитися), *лемішка2П* (про нерішучу, безхарактерну людину) – *лемехуватий* (неповороткий, млявий, флегматичний), *ліпа2П* (про що-небудь фальшиве, підробне) – *ліповийП* (підроблений, несправжній), *лисП* – *лисичити, мавпаП* – *мавпувати, мавпування, макітраП* (про голову) – *макітритися*.

Відіменні експресивні дієслова завжди зберігають емотивно-оцінну семантику мотиватора, хоч вона розташовується у свідомості мовців не на одному часовому чи просторовому зрізі й не однозначно сприймається ними. Наприклад, експресив *розокошишитися* (почати проявляти смішну зарозумілість, запальність; розгарячитися) утворений префіксальним способом від іншого експресива – *кокошишитися* (триматися зарозуміло, гордовито, бундючитися, чванитися, хизуватися), лексичним мотиватором якого є діалектизм *кокоши* (півень). Експресивність похідного дієслова й зумовлена метафоричним образом *півеньП* (*кокошиП*) – про задержку й запальну людину.

Мотиваторами лексико-семантичної експресивності в похідних утвореннях можуть виступати слова, які розвивають додаткові асоціативні значення на основі тих порівняльних зворотів чи фразеологічних одиниць, у складі яких вони традиційно вживаються. Основа (корінь) такого слова виступає твірною у похідному експресиві. Наприклад, лексема *вітер* не зафіксована в СУМі як метафора, проте художні тексти ілюструють її як експресивний лексико-семантичний варіант (*Тату, я не вітер який...* (Г.Квітка-Основ'яненко)). У складі фразеологічної одиниці її метафоричне значення також досить прозоре: про легковажну, пусту людину (*вітер у голові* – хтось легковажний, несерйозний), порівняймо з композитними експресивними лексичними одиницями: *вітрогін, вітрогонка, вітровійка* (Файна не сіла б у такий час кататись. Добра, видно, *вітровійка* (О.Гончар)), а звідси – і *вітряний* – легковажний, пустий. Не вживається як метафора й лексема *вовк*, хоч у складі фразеологічної одиниці *вовком дивитися* (дивитися неприязно, вороже) слово *вовк* однозначно сприймається як зооморфізм, на базі якого утворився похідний експресив *вовчий* (жорстокий, лютий). Зоонім *віл*, виступаючи символом тяжкої, як правило, фізичної праці (*працювати як чорний віл* – дуже важко й багато працювати), утворює похідні метафори-прикметники (*воловий, волячий* – надзвичайно міцний, сильний) на основі інтенсивно-параметричного компонента. Семантика експресива-композита *воловодитися* (надто повільно робити що-небудь) з'ясовується на тлі значеннєвого плану загальновідомої фразеологічної одиниці *їхати як волами*.

Похідні експресиви-композити найчастіше утворюються шляхом компресії (згортання) метафоричних (сурядних та підрядних) словосполучень (а) або трансформації чи згортання стійких сполук – фразеологічних одиниць (б). За такої умови показниками (мотиваторами) експресивності похідних лексичних одиниць є поняттєві плани словосполучень слів різних типів: а) *баболуб, буквоїд, правдомовець, урвиголова, гріхотворець, дармод, сухоребрик, багатознайка, пустодзвін, пустоцвіт, книгогриз, тонкослізка, хитромудрий, сміхотворець* та ін.; б) *добросердий* (фразеологізм – добре серце), *грайливоокий* (грати очима), *байдикувати* (байдики бити), *беляндрасити* (беляндраси точити), *теревентити* (теревені правити), *окозамилловач* (замилловати очі) та ін.

Значний експресивний потенціал властивий індивідуально-авторським новотворам-композиціям, які мотивуються переважно вільними словосполученнями та передають ставлення автора до особи чи об'єкта номінації, дають їм нові (образні) назви, акцентують увагу на значущих, на думку автора, характеристиках референта, надають висловлюванню емотивно-оцінного забарвлення та забезпечують досягнення експресивного ефекту, наприклад: *Де буду я, бентежений, буйномрійний...* (М.Вороний), *...гарячоока і гарячоуста Варка, Василева жінка* (М.Стельмах).

Похідні експресиви-композиції, утворені від фразем, характеризуються синтезом значення і форми. Вони є наслідком не лише закону економії, що діє за принципом мінімальних мовленнєвих зусиль, а й прагненням конденсувати значний експресивний заряд, властивий більшості відфраземних одиниць, в одній словоформі.

Функцію мотиватора лексико-семантичної експресивності в окремих похідних експресивах-композиціях виконує специфічна (інколи – парадоксальна) внутрішня форма. Незважаючи на те, що композиції цього типу не мають своїх відповідників у сфері фразеології, вони сприймаються як експресивні лексичні одиниці ідіоматичного змісту з цілісним емотивно-оцінним значенням і характеризуються національною самобутністю, специфічністю й тісною семантичною та структурною єдністю свого лексико-граматичного складу, виразною, підкресленою експресивністю: *відчайдух, загнібіда, голодранець, шибайголова, бузувір, горобаха* (людина, яка постійно живе в горі, біді) та ін.

Окрему групу становлять експресиви з дифузними значеннями та частково десемантизованими твірними основами (коренями). Більшості таких експресивів властива зв'язаність основ (*недомтена* (зневажл.), *неоковирний* (вайлуватий, неповороткий, незграбний у рухах тощо), дієслова *юрбитися, юрмитися, товтитися*, які без постфікса -ся не вживаються). Лексико-семантична експресивність такого типу має подвійну мотивацію – унікальність змісту та неповторність форми: *визуджувати* (домогатися чогось настирливим проханням), *витребенькувати* (виявляти примхи, вигадувати що-небудь; вередувати), *вичунювати* (ставати здоровим, одужувати після хвороби, поранення й т. ін.), *очухатися* (повертатися до нормального стану після фізичного або морального потрясіння; отямитися), *ошалапутити* (обдурити), *скапуститися* – померти: *Я вже подумав, чи не скапустився ти на любові* (М.Стельмах). Контекстуальне значення – “з'їхати з глузду”.

Отже, аналіз засобів вираження лексичної експресивності дозволив виділити і сформулювати основні засади структурування функціонально-семантичної системи експресивності, яка передбачає, крім засобів, наявність різних способів її вираження та механізмів реалізації. Лексична експресивність – явище марковане й певним чином мотивоване. Для неї характерна низка способів мотивації, або способів вираження, серед яких лексико-семантичний належить до найпродуктивніших. Кожен спосіб має у своєму розпорядженні показники, які виступають безпосередніми вербалізаторами експресивного значення лексичної одиниці. До лексико-семантичних належать: виразна експресивна внутрішня форма, мотивована зазвичай на словотвірному рівні, образно-переносні (метафоричні та метонімічні) значеннєві плани, що виникли внаслідок експресивної (передусім оказіональної) номінації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С.Я. Експресивність // “Українська мова”. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 2007. – С.175-176.
2. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
3. Лукьянова Н.А. Експресивная лексика разговорного употребления. – Новосибирск: Наука, 1986. – 230 с.
4. Мойсієнко А. Динамічний аспект номінації: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. – 100 с.
5. Мойсієнко А. Мова як світ світів. Поетика текстових структур. – Умань, 2008. – 280 с.
6. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 616 с.
7. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка. – 1988. – 236 с.
8. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.

The formal and non-formal signals of lexical expressiveness, the mechanisms of the formation of the lexical expressive semantics, the contextual dependence of the meaning of expressive lexemes.

I. M. Hom'uk

ТИПОЛОГІЯ УРОКІВ МОВИ

У статті проаналізовано класифікаційні підходи до уроків мови як основної форми організації навчально-виховного процесу в загальноосвітньому закладі, охарактеризовано їх структуру.

Ключові слова: урок, сучасний урок, типологія уроків, структура уроків.

З історії розвитку шкільної освіти відомо, що в XVI - ХУІІ ст. у школах України, як і сусідньої Білорусії, зароджувалася і вперше у світі утверджувалася класно-урочна система навчання.

Однак організація навчального процесу зумовлювалася змінами в суспільно-політичному житті країни. Так, за радянської комплексно-проектної системи шкільні заклади прикріплювалися до заводів, фабрик. Вивчення усіх предметів, зокрема й української мови, пов'язувалося з виконанням виробничих завдань. Учителі доводилося “вживлятися” в загальний виробничий проект, аби дати школярам ази мовної освіти. У таких умовах педагогу лишалася можливість тільки консультувати учнів у викроєний від виробництва час і в принагідних умовах.

Таке навчання не забезпечувало необхідний рівень знань. Відтак було знову відновлено урок, який проводився згідно з навчальним планом, за сталим розкладом і з постійним складом учнів. Бо саме урок, за висловом